

ZEMLJIŠNI POSJEDI „CRKVE BOSANSKE“

(Nacrt za jednu studiju)

Muhamed Hadžijahić

Novopronađeni turski katastarski defteri iz XV i XVI stoljeća bacili su dosta svjetla i na problem »crkve bosanske«. U tim, naime, defterima nalazi se na više mjesta spomen »krstjana«. Prvi je na to upozorio ankarski profesor jugoslavenskog porijekla Tayyib Okić u referatu koji je podnio X nacionalnom kongresu za bizantinske studije, održanom u Stambolu od 15. do 21. IX 1955¹.

Okić je ispisao sela, baštine, mezre (ziratna zemljišta), vinograde, čifluke, mulkove, selišta, zemin (veće komplekse obradivog zemljišta), njive, vrtove, zemlje i pašnjake u defterima u kojima se spominju »krstjani« u razdoblju od 1468/69. do kraja XVI stoljeća, a možda i nešto kasnije.² Svoje zaključke formulirao je u ovih pet tačaka:

— Turski dokumenti znaju za »krstjane« tj. savršene bogomile u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XV pa do kraja XVI stoljeća.

— Dokaz da se »krstjani« ne mogu smatrati ni za pravoslavne ni za katolike jest taj da se i pravoslavni i katolici u turskim dokumentima označuju terminima »gerb« ili »kafir«.

— Na početku turske vlasti u Bosni bilo je nekoliko sela isključivo krstjanskih; kasnije su se ona raspršila.

— Ime »krstjan« služi i za označavanje nekih sela.

— Rijedak je spomen bogomilskih »gostiju«; sreću se samo imena Cvitka gosta i Radonje gosta.

Za dalje proučavanje ovog kompleksa zasluge pripadaju Nedimu *Filipoviću*.³ U toku daljih izlaganja biće saopćeni pojedini njegovi istraživački re-

---

¹ Kratak sadržaj referata objavio je Tayyib Okić u *Cahiers d'études cathares XIV*, II ser., br. 20, Zima 1963—64, a zatim je o istom predmetu pisao opširnije u studiji objavljenj u časopisu *Südost-Forschungen XIX*, München 1960, pod naslovom »Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents inédits«.

² Vremenski poslednji defter u kojem se »krstjani« spominju, čuva se u Generalnoj direkciji za katastar u Ankari u tri sveska pod br. 5, 6 i 11. Okić ga datira u vrijeme oko kraja XVI st., nalazeći zadnji datum od 997/1588. Međutim, dr Adem Handžić, proučavajući taj defter, našao je u njemu zapisan datum 21. jula 1599; za to ovaj defter označujem kao defter iz 1599.

³ Nedim Filipović se najprije sumorno osvrnuo na »krstjane« turskih izvora u »Historiji naroda Jugoslavije«, Zagreb 1959, 121, a zatim je opširnije raspravljao o »krstjanima« u svoje dvije studije: »Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni«, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, III, 1965. i »Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku«, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti u BiH, VII, Centar za balkanološka ispitivanja, 5, Sarajevo 1970.

zultati. Jedino da odmah napomenem da se iz njegova pisanja razabire da se u turskim defterima nalazi spomen i nekih »staraca«, a i ime još jednog gosta (gost Radin, možda nećak gosta Radina iz testamenta od 1466).

U odnosu na problematiku »krstjana« u defterima postoji, međutim, i mišljenje da se pod »krstjanima« ne moraju uvijek podrazumijevati pripadnici »crkve bosanske«, već i pravoslavno i katoličko stanovništvo. Tako, na pr., Jaroslav Šidak konstatira da se »ime 'krstjanin' upotrebljava tada u Bosni kao i drugdje u dvojakom značenju kršćanina uopće i redovnika napose [...]«⁴ U istom smislu, upravo povodom Okićeva naučnog otkrića o spomenu »krstjana« u defterima, pojavio se rad Dominika Mandića »Bosanski krstjani u turskim izvorima«⁵ koji, pobijajući neke Okićeve interpretacije podataka iz deftera, smatra da se samo jedan dio zapisa u defterima nesumnjivo odnosi na bogomile, a najvećim dijelom na katolike i pravoslavne. Upozoruje osobito na to da se »krstjani« nisu ženili. Brojka od oko 685 »čistih bogomila bosanskih krstjana«, do koje je došao Okić, ne dolazi u obzir, jer u cijeloj Bosni i Hercegovini 1466. — prema Mandiću — nije moglo biti više od sto pravih »krstjana«. Nije se moglo raditi ni o njihovim vjernicima, jer oni nisu bili kršteni.

I

U čitavom ovom kompleksu pitanja, mislim, da najprije treba pokušati dati odgovor na pitanje koje je N. Filipović formulirao ovim riječima: »Pošto Turci tretiraju krstjane u pogledu rentnih davanja kao i ostalo hrišćansko seljaštvo, postavlja se pitanje zašto defteri stalno spominju atribut krstjanina. Ta činjenica mora da reflektuje neki vid odnosa turske vlasti prema krstjanima, odnosno neki vid odnosa prema turskoj vlasti. Taj vid odnosa ne može biti ekonomski, jer ne izlazi iz postojećih normi. Stoga on, možda, može biti društvene naravi, vid religijskog statusa krstjana.«⁶

Iako, na žalost, defteri u kojima se spominju »krstjani« nisu još objavljeni, pa sve znanje o njima temeljim na fragmentarno saopćenim podacima Okića i Filipovića, usudujem se ovdje iznijeti — za sada više kao hipotezu — jednu novu interpretaciju podataka o »krstjanima« u turskim defterima.

Ističem da zacijelo nije u defterima bez razloga upotrebljen termin »krstjanin« (kristijan), pogotovo zato jer, osim za muslimane, vjerska pripadnost nije za oporezivanje imala nikakvo značenje, pa niti za oporezivanje »krstjana«. Sa financijskog stajališta bilo je važno koliko u globalu ima muslimanskog a koliko ostalog stanovništva. Defteri ne poznaju razliku između pravoslavnih i katolika, koji se označuju izrazima »gebr« i »kafir« uglavnom u prilikama kada se u globalu iskazuje renta za muslimansko s jedne a nemuslimansko stanovništvo s druge strane. Uostalom, u global kao »gebre« i

---

⁴ Slovo 17, 1967. — Upor. i Jaroslav Šidak, Samostalna »crkva bosanska« i njezini redovnici, Nastavni Vjesnik, 1941—1942.

⁵ Dr o. Dominik Mandić, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 568—575.

⁶ Filipović, Napomene, 161—162.

»kafire« najčešće uključuju i »krstjane«. Samo se dakle neke određene parcele ili sela označuju kao »krstjanska«, a inače se tretiraju kao sve druge nemuslimanske zemlje.

Kakav dakle ima smisao to što se u defterima uopće pojavljuju »krstjani«?

Moje je mišljenje da je ovdje u pitanju prije svega zemljište krstjanskih »kuća«, »hiža«, odnosno gostinjaca (domus patarenorum, domus christianorum u dubrovačkim izvorima). Težište dakle postavljam na krstjanske zemljišne posjede, a ne pojedinačno na »krstjane« — kako se to do sada činilo.

Poznato je da su »krstjani« u pravilu živjeli u svojim »kućama«, jer ih je njihovo redovništvo upućivalo na zajednički život. »Krstjanska zemljišta« bila bi dosljedno tome jedan od osnovnih izvora za osiguranje ne samo njihove egzistencije već i za ugošćivanje.

Bilo je, istina, »krstjana« koji nisu stalno stanovali u krstjanskim kućama, već kod velmoža. Sigurno je i to da je u vrijeme kada se ovo potpisivanje vršilo, pa i znatno prije toga, »crkva bosanska« bila dospjela u tešku krizu, tako da je i načelo o zajedničkom životu i imovini znatno oslabilo. Na prvi pogled bi se moglo zaključiti da i nazivi u defterima za određene baštine, kao što je Radić krstjan u selu Bristno Ustje (nahija Brodar), Hladić krstjan u selu Donji Zaporanj (Zaborani, nahija Konac Polje), Božidar krstjan u selu Donji Svinjac (nahija Osanica) i sl. znače odstupanja od ideje zajedništva. Međutim, za takvo obilježavanje zemalja imenom određenog »krstjanina« imamo analogne pojave u srednjovjekovnim ispravama u kojima se spominju krstjanski gostinjci. Tako se srećemo sa gostinjcem poput onoga velikog gosta Radoslava u Moištrima 1323, zatim s kućom »Obizena patarina« (1449), pa krstjanskom zajednicom patarena Bjelosava u Podbiogradu (1466; »unus de societate Biellosavi Pathareni in Neretba«), pa kućom patarena Milorada u Bradini (1481), dalje »ad Goysavum gost Patarinum« (1441), što je značilo ići patarenskoj kući kojoj je stajao na čelu gost Gojsav, dalje »ad locum dictum Ruxin Patarino ad Glupskovo« itd. Ako bi bilo slobodno izvoditi zaključke iz paralela, onda ni krstjansko zemljište gosta Radina, krstjanina Dragiča, krstjanina Radešina iz turskih deftera ne bi moralo biti individualno zemljište. Možda je u tom smislu instruktivan slučaj krstjanina Cvjetka, koji se javlja 1466. kao pripadnik krstjanske kuće u Podbiogradu, zatim 1470. krstjanske kuće u Bijeloj, a zatim se vjerojatno njegovo ime povezuje u turskom defteru sa jednim zemljištem u Kunovu, koje je vjerojatno spadalo pod krstjansku kuću u Humskom ili samom Kunovu kod Foče; zemljište dakle krstjanina Cvjetka u Kunovu po svojoj prilici nije bilo trajno njegovo. Isto tako ćemo se, mislim, osvjedočiti, kada bude govor o posjedima krstjanske kuće u Ljubskovu, da je tamošnja baština Ostoje krstjanina mogla najmanje njemu stajati na individualnom raspolaganju.

No, bez obzira na sve ovo što bi moglo značiti udaljavanje od načela zajedništva, za tezu prema kojoj se kod spomena »krstjana« u defterima radi o zemljišnim posjedima bosanske crkve, instruktivna je i Okićeva cifra od svega devedeset i tri krstjanska lokaliteta (dopuštam da ih je moglo biti i više, ali ne mnogo!). Naime, korisnici posebnog tretmana nisu bile zemlje bogomilskog stanovništva u cjelini koje se tretiralo kao i ortodokсно stanovništvo, već samo krstjanske zemlje. Kada se ne bi radilo o zemljištu krstjanskih kuća, onda bi dakako broj ovako posebno tretiranih zemalja bio neusporedivo

veći. Čini mi se da je za ocjenu karaktera tih zemalja važna i jedna konstatacija N. Filipovića — neovisno od toga što on ne dijeli mišljenje da bi krstjanske zemlje ulazile u domene krstjanskih kuća. On napominje »da se u pogledu krvnog srodstva ne može u defterima otkriti nikakva veza između krstjana i ostalih stanovnika sela [...]«⁷

Podemo li od toga da je koncept koji se ovdje izlaže ispravan, onda bi podaci iz deftera pružali prvorazrednu građu za upoznavanje i proučavanje zemljišnih posjeda »crkve bosanske« u vrijeme njenog propadanja. Ovi podaci iz deftera bili bi od fundamentalne važnosti za proučavanje »crkve bosanske«, pogotovu jer se u srednjovjekovnim izvorima vrlo rijetko spominju krstjanski posjedi (s izuzetkom bolinopoljske abjuracije i Ljubskova).

Shvaćanje da bi krstjanske zemlje činile zapravo zemljišni posjed krstjanskih kuća kao da dijeli i dr Pavao Anđelić. On je u radu »Originalni dijelovi dvaju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomka Marnavića«⁸ donio jednu napomenu identificirajući posjede »crkve bosanske« sa krstjanskim zemljama. Iznoseći pretpostavku da bi selo Borina kod današnjeg Kiseljaka u staroj župi Lepenica moglo biti identično sa Buhorinom iz apendiksa povelje od 7. oktobra 1427. Anđelić ističe da je u bližoj okolini Borine bilo »relativno mnogo posjeda Bosanske crkve«, a to su Anđeliću krstjanske zemlje u turskom defteru iz 1528—30.

Još prije Anđelića, godine 1940, nemajući tada naravno mogućnost da iskoristi turske izvore, Jaroslav Šidak je ukazao na zemljišne posjede bosanske crkve i pri tom istakao: »Samostani krstjana nisu zavisili o milostinji pobožnih duša. Oni su bili okruženi posjedima i imali su zajednički imutak Zemljišni su posjedi morali biti često znatne veličine, jer ih Dubrovčani označuju pokatkad riječju *contrata*, izrazom kojim su obično nazivane naše srednjovjekovne župe.«⁹

Povod za registriranje određenih zemljišnih kompleksa kao krstjanskih, mislim, treba tražiti u izvanrednim prilikama u kojima se bosanska crkva našla poslije jeseni 1459. Tada je, kao što je poznato, kralj Tomaš protjerao iz Bosne sve one heretike (»maniheje«) koji se nisu htjeli pokrstiti (oni koji su ostali u Bosni postali su, u golemoj većini, kriptobogomili).

O tome je u djelu *Commentarii rerum memorabilium* ostavio ovu zabilješku Pio II (citirano po D. Mandiću):

»Kralj Bosne, da opere ljagu što je Turcima predano Smederevo i da dadne dokaz svoje (kršćanske) vjere, ili, kako mnogi drže, potaknut pohlepom za novcem, prisilio je manihejce, kojih je bilo premnogo u njegovu kraljevstvu, da se iseše iz kraljevstva, ostavivši svoju imovinu, ako neće primiti Kristovo krštenje. Oko dvije tisuće pokrtilo ih se, a oko četrdeset tisuća ili malo više, koji su se tvrdoglavo držali zabluda, pribjegli su k Stjepanu, vojvodi bosanskome, svome drugu u nevjeri.«¹⁰

⁷ Isto, 162.

⁸ Glasnik Zemaljskog muzeja, Arh., N.S. XXVI, Sarajevo 1971.

⁹ J. Šidak, »Crkva bosanska« i problem bogomilstva u Bosni, Zagreb 1940, 104.

¹⁰ Dr o. Dominik Mandić, Bogumilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962, 418—419.

U toj zabilješci izričito se dakle kaže da su iz Bosne protjerani maniheji morali ostaviti i svoju imovinu, pa su dosljedno tome i krstjanske »kuće«, a pogotovu krstjanska zemljišta, došla pod udar ovih progona, koji su neposredno prethodili turskom zauzeću.

Da su nasilna pokrštavanja i progoni doveli bogomile do prisnijih odnosa s Turcima, svjedoči zapis jednog drugog savremenika, modruškog biskupa Nikole. On je zapisao: »Dok se tako zbivalo, Turčin osvoji čitav Ilirik, koji se sada zove Bosna. U tome su ga podupirali bogomilski raskolnici koji su bili pokršteni protiv svoje volje i kojima je bosanski kralj bio povjerio najutvrđenije gradove svoga kraljevstva ne bi li dobročinstvima i častima stekao njihovu vjernost [...]«¹¹

Tomaševi su progoni ostavili trag i u defterima, i to od 1528—30. i 1540—42, dakle osamdesetak godina nakon događaja. Zabilježeno je kako je zemljište zvano Babino brdo u Orahovici »prokleti kralj oduzeo krstjanima da bi ga dao stanovnicima sela.«¹²

Imajući pred očima da se deposediranje krstjana zbilo samo četiri godine pred tursko zauzeće, pa i to da su oni važili kao simpatizeri Turaka, ima razloga pretpostaviti da su u novonastalim prilikama 1463. poduzeli korake da se uspostavi ranije stanje koje je bilo nasilno izmijenjeno. Meni se čini logičnim da su predstavnici »crkve bosanske« iznijeli svoj problem sultanu Mehmedu II, slično kao što je to učinio i Anđeo Zvizdović u ime franjevaca, ishodišni »ahdnamu«. Mehmed II je regulirao i status pravoslavne i jevrejske vjerske organizacije 1453, pošto je osvojio Carigrad, kao i jermenske crkve 1461, a osvojivši Bosnu i franjevaca 1464. Zašto bi ostavio neriješenim bremenit problem »crkve bosanske«?

Uostalom, zabilješke u defterima da je određeno zemljište, pa i čitavo selo, »krstjansko«, proizlazi i iz načela legitimiteta, kojeg se turska vlast strogo pridržavala ukoliko se nije radilo o konfiskaciji (kao što je konkretno bio slučaj s kraljevom imovinom). U tome nam može pomoći usporedba s posjedima katoličke i pravoslavne crkve; njihovi su se zatečeni zemljišni posjedi respektirali, što svjedoče prije svega katastarski defteri.

Iz najranijeg turskog doba u Bosni imamo, npr., jedan instruktivan dokument, i to teskeru od 4—13. maja 1479. inspektora carskih hasova u Bosni, izdatu redovnicima samostana u Fojnici. Njome se redovnicima ostavlja jedan vitao kraljeva mlina na Željeznici u Fojnici zato jer je od starine bio u njihovu posjedu. Tu se doslovce kaže: »Prilikom inspekcije mlinova u majdanu Hvojnici, koji su prije pripadali bosanskom kralju, a nakon osvojenja njegove zemlje ostali pusti, pa poslije zauzeti, (ustanovljeno je) da na jednoj zgradi na rijeci Željeznici radi mlin na šest vitlova i da je jedan vitao u posjedu nosilaca ovog lista, kaluđera po imenu Prosjaka (Prozjaka). Navedeni je vitao od davnih vremena bio u posjedu spomenutih ka-

¹¹ Nikola Žic, Modruški biskup Nikola i propast Bosne, Napredak (kalendar) 28/1938, 52—56.

¹² Područje Orahovice, nalazeći se u zemlji hercega Stjepana, nije došlo pod udar Tomaševih mjera. Zainteresirani seljaci su u ovom slučaju opravdanost svoga posjeda zasnivali na navodnom starodrevnom pravu. Iz izjave koju su dali popisivačima vidi se da osamdesetak godina nakon događaja u narodu nisu bile pale u zaborav Tomaševe persekucije.

luđera. I kada je postalo jasno, da on nije na izloženi način kasnije zauzet, to se on po ranijem načinu ostavlja u posjedu spomenutih. I ova se teskera izdaje u ruke spomenutih s tim da im kod mubašira i u slučaju potrebe posluži kao potvrda carske zapovijedi.«¹³

U skladu, dakle, s načelom legitimiteta, franjevačkom samostanu u Fojnici priznaje se pravo upotrebe predmetnog vitla zato jer mu je od starine pripadao. Na isti način ostavljene su npr. povlastice manastiru Mileševu.¹⁴

Nema razloga da bi se drugačije postupalo ni s imovinom »crkve bosanske«. Krstjanska zemljišta, iako privremeno napuštena, nisu trebala doći pod udar konfiskacije. To se moralo zabilježiti i u defterima. Tu vjerojatno leži i pravni smisao isticanja svojstva »krstjanske« zemlje u defterima.

Međutim, u ovoj je prilici nužno da se precizira tko su »krstjani«, pogotovo za to jer je iznesena i teza da bi oni mogli biti i pravovjerni kršćani.

Mogao bih odmah ustvrditi, bar što se tiče spomena »krstjana« u katarskim defterima, da nigdje ne dolazi u obzir njihovo poistovjećivanje s pravoslavnim i katoličkim stanovništvom. To su mi usmeno potvrdili svi naši orijentalisti koji su te deftere proučavali. Ako bi se usvojilo mišljenje o identifikaciji »krstjana« s pravoslavnim i katolicima, onda bi izgubilo svaki smisao ono posebno registriranje »krstjanskog« svojstva za određeno zemljište u defterima u vremenskom dijapazonu od 1469. do kraja XVI stoljeća.

Podsjećam na naprijed navedenu napomenu deftera iz 1528—30. i 1540—42. da je »prokleti kralj« oduzeo »krstjanima« Babino brdo u selu Orahovici da bi ga dao stanovnicima sela. Ako bi »krstjani« bili pripadnici koje pravovjerne crkve, onda se pita: zašto bi kršćanima kao takvima bilo oduzimano zemljište i davano seljacima, također kršćanima?

Još u nizu primjera iz deftera može se vidjeti da je pojam »krstjanin« nešto drugo od kršćanina, naročito tamo gdje je u defterima označeno da pojedini zemljišni kompleks jest ili nije »u rukama krstjana«. Na više mjesta mogu se sresti podaci prema kojima su pojedine parcele »krstjani« napustili, ali se one ipak istovremeno nalaze u rukama lica s kršćanskim imenima; ako bi se pojam »krstjanin« tu uzeo u smislu pravovjernog kršćanina, onda bi to bila besmislica. Tako npr. u Čadulj dolu, nahija Neretva, ubilježen je vinograd Radoja Sušoje, zvani Pretkućac, uz napomenu da je »napušten od krstjana«; Radoje dakle nije krstjanin, ali je kršćanin.

Napokon je značajno da se pojam »krstjanin« ne sreće nigdje u defterima osim u onim sa bosanskog područja, odnosno područja gdje je djelovala »crkva bosanska«.

Mislim prema izloženom da su defteri jasni u tom smislu da nema mjesta poistovjećivanju pojma »krstjanin« s pravovjernim kršćanima.

Nadalje, spomen krstjana u defterima, upoređen s testamentom gosta Radina od 5. januara 1466, pomaže nam, mislim, u daljem osvjetljavanju

¹³ Istorijsko-pravni zbornik II, Sarajevo 1939, 185—187.

¹⁴ Filipović u Historiji naroda Jugoslavije II, 121. — Međutim, ako se radilo o velikim crkvenim posjedima kao da se odstupalo od načela legitimiteta. Upor. Bran. Đurđev, Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Sarajevo 1964, 110. Đurđev piše da su veliki manastiri izgubili većinu svojih imanja, a zadržali samo jedan dio. Nije isključeno da se tako dešavalo i s velikim imanjima bosanske crkve.

pojma »krstjanin«. Mislim da sada postaje prilično jasno tko su »krstjani kmeti« i »kmetice krstjanice« navedeni u testamentu kao jedna od kategorija ljudi od »našega zakona«, kojima će se dijeliti milostinja »za dušu gosta Radina«: »nikomu tri perpera, a nikomu četiri, a nikomu 5, a nikomu 6, a nikomu 7, a nikomu 8.« Krstjani kmeti i kmetice krstjanice vrlo vjerojatno su oni koji su nastanjivali i obrađivali krstjanske zemlje nalazeći se u feudalnom odnosu prema »crkvi bosanskoj«; njima, navlastito »starijim kmetom i kmeticama« gost Radin posebno određuje da se dijeli milostinja. Krstjani kmetovi i kmetice su se u pravilu ženili, a to se može nesumnjivo deducirati i iz nekih mjesta u defterima. Interesantno je još napomenuti da defter od 1477. spominje i jednu krstjanicu, imenom Jelosava.¹⁵

II

Poslije ovih nužnih napomena iznijeću pregled krstjanskih zemljišta prema podacima koje Okić daje i pokušati izvršiti distribuciju sela s krstjanskim zemljištima na krstjanske kuće kojima bi ta sela po svojoj lokaciji mogla pripadati.

I s obzirom na tu distribuciju potrebno je učiniti rezerve prije svega s obzirom na lociranje krstjanskih kuća, jer su srednjovjekovni izvori o tome gdje su pojedine od njih bile smještene prilično oskudni. Ipak, da su defteri in extenso objavljeni, moglo bi se to, po mome mišljenju, prilično pouzdano utvrditi za ona sela koja su prema N. Filipoviću bila uređena tako da im je na čelu stajao gost, iza kojeg je slijedila skupina »krstjana«, a zatim obični seljaci.¹⁶

Za sada se, štaviše, ne može uvijek sa sigurnošću odrediti ni koje bi zemljište kojoj krstjanskoj kući pripadalo, pa se ovdje daju samo aproksimativne procjene. Nije nadalje sigurno, u epohi pune dezintegracije »crkve bosanske«, da li je svaki od tih posjeda, naročito oni iz kategorije baština, imao u svome fokusu određenu krstjansku kuću ili gostinjac, tj. da li je uopće pripadao domenu zemljišta »crkve bosanske«. Ove, kao i niz drugih problema trebaće posebno studirati pošto se defteri objave.

Nije bez važnosti napomenuti da defteri registriraju krstjanske zemlje samo na području koje je 1463. bilo zahvaćeno turskim osvajanjem (najjužnije područje s krstjanskim posjedima čini nahija Konac Polje, tj. nevesinjski kraj, a dotle je upravo doprlo i tursko osvojenje u toj godini); ovo bi bila, usput rečeno, također jedna indicija u prilog pretpostavci koja se ovdje iznosi, da je sultan Mehmed regulirao status »crkve bosanske«. Dalje treba istaknuti da se na osnovu deftera pokušava u ovoj prilici dati rekonstrukcija krstjanskih kuća sa posjedima kakvi su se mogli registrirati u vremenu koje je prethodilo popisu od 1468—69, dok je ranijim turskim osvajanjem tzv. Bosanskog krajišta, Tomaševim progonima i turskim osvojenjem nastala za »crkvu bosansku« sasvim nova situacija.

¹⁵ Okić, n. dj., 126.

¹⁶ Filipović, Napomene 161—162.

Kod ove rekonstrukcije, dok nam defteri — kada budu objavljeni u cjelini — ne dadnu nove elemente, ograničio sam se samo na one kuće koje su spominju u pisanim izvorima ili je na njihovo postojanje upućivala simbolika sa stećaka u pojedinom kraju. Dodao bih i to da simbolika u ovom pogledu ne bi mogla biti naročito čvrst oslonac, ali zajedno s drugim elementima može biti važna.¹⁷

Kao što je rečeno, Okić je u raznim defterima nabrojio oko devedeset i tri krstjanske zemlje, među kojima je u defterima od 1468/69. i 1477. upisano dvanaest krstjanskih sela.

U ovom pokušaju da dadem raspodjelu krstjanskih zemalja na »kuće« osvrćem se najprije na one koje se u domaćim izvorima spominju poslije 1463, ostavljajući po strani zasebno pitanje da li su se prvih godina poslije zauzeća Bosne ove kuće eventualno našle u sastavu hercegove odnosno Vladislavljeve zemlje.

Ovdje na prvom mjestu dolazi u obzir krstjanska kuća u *Uskoplju*. Gost Radin spominje u svome testamentu Vuka, gosta »uskopalskog«. Usvajam Šidakovo mišljenje¹⁸ da se ovdje radi o Uskoplju na rijeci Vrbasu. Razlog za tu ubikaciju nalazim u okolnosti što su u skopljanskom kraju registrirane krstjanske zemlje, a osim toga u skopljanskoj župi — a ne u Turbetu kraj Travnika — nalazio se i srednjovjekovni grad Toričan kamo »grediše« tepčiji Batalu »na voznicih vino«; po Batalovoj narudžbi dijak Kromirijanin napisao je evanđelje koje je Batalo darovao »starcu Radinu«. Krstjanska kuća u Uskoplju nije mogla biti daleko od grada Toričana, dakle u skopljanskoj župi.¹⁹ Krstjanska kuća u Uskoplju vjerojatno je imala sve posjede odreda u nahiji Uskoplje; u selu Kuti registrovana je 1528—30. te 1540—42. krstjanska baština, u blizini tvrđave Novi 1528—30. jedna krstjanska mezra, zatim jedna krstjanska zemlja od koje je formiran čifluk u selu Skrobović (?) (druga polovica XVI st.), te pašnjak zvan Krstjan u selu Ždrmcu (druga polovica XVI st.).

Krstjanska kuća u *Seonici* također je mogla biti jedna od onih koje su preživjele pad Bosne. Taj zaključak proizlazi iz testamenta gosta Radina koji svome istoimenom rođaku iz Seonice ostavlja znatan pokretan imetak. Ovoj krstjanskoj kući mogli bi pribrojiti brojne krstjanske posjede u bosanskoj nahiji Neretva. Ovamo bi prije svega ulazilo krstjansko selo Trebun sa trinaest kuća, upisano u defteru od 1468—69. Značajno je da su se na tom području neki zemljišni kompleksi održali još do u deveto desetljeće XVI st. u rukama krstjana, kao što je slučaj sa čiflucima u selima Sopotnica i Selo, te sa baštinom Dragić u selu Gornji Zaporanj (Zaborani). U neretvanskoj nahiji, odnosno, kako pretpostavljam, u domeni krstjanske kuće u Seonici, upisana su i dva vinograda, jedan krstjanina Vukote Peričića u Čadulj Dolu

¹⁷ Kod raspodjele krstjanskih kuća djelomično se držim opširnijih obrazloženja o tome u knjizi D. Mandića, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* 301—320.

¹⁸ Šidak, *Crkva bosanska i problem bogumilstva*, 113.

¹⁹ O ubikaciji Toričana upor. Muhamed Hadžijahić i Mehmed Mujezinović, *Urbani centri u Skopljanskoj župi i šta je uvjetovalo osnutak Gornjeg Vakufa*, u knjizi Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa, Gornji Vakuf 1971, 16 i 18.

(spomenut 1489, a 1540—42. upisan kao vinograd Vukote Peričića) te vinograd Radoje Sušoje zvani Pretkućac, koji je 1540—42. bio od krstjana napušten.²⁰

Prelazim na kuću bosanskih krstjana u *Podbiogradu* (Subtus Belgrad), koja se — prema Pavlu Anđeliću — nalazila na lijevoj strani Neretve, na dijelu današnjeg Konjica. Toj kući gravitiraju Babino brdo u selu Orahovica, baština u selu Zaslivje i možda Osik (sada zaselak Turije). Babino brdo je spomenuto u defterima od 1528—30. i 1540—42. Zaslivje se spominje već u defteru od 1477, a nalazilo se u rukama krstjana sve do kraja XVI stoljeća. Selo Osik sa šest kuća i jednim neženjom navedeno je kao krstjansko već u defteru od 1468—69; 1585. zabilježeno je da je u Osiku obrazovan čifluk od krstjanskih zemalja. Moguće da je kući u Podbiogradu spadalo i krstjansko selo Idbar te Ribić kao i baština Pavko — krstjan Radivoj u selu Seljan, a ti su posjedi, koji su vrlo blizu, mogli činiti i posebnu cjelinu. U defteru od 1468—69. ubilježeno je krstjansko selo Ribić u nahiji Borovac sa osam krstjanskih kuća (prema defteru od 1477. bilo je tu šest poimenično upisanih kuća). U krstjanskom selu Idbar 1468 69. nalazile su se četiri krstjanske kuće.

Patarinskoj kući u *Bijeloj*, poznatoj iz dubrovačkih izvora, pripadalo je krstjansko selo Bila u nahiji Vrabac sa šest kuća. To se selo jedini put spominje u defteru od 1468—69. Toj kući (ili moguće kući u Podbiogradu?) mogle bi pripadati i parcele u nahiji Konac Polje u staroj župi Nevesinje. Ovdje je, u selu Gradac, registrirano, i to samo u defteru od 1468—69, krstjansko selo Gradac sa četiri kuće, dok se u selu Dolnji Zaporanj — danas Zaborani — spominju u defteru od 1585. dvije krstjanske baštine: Cehnović (Cernović?) i Hladić. Ove četiri krstjanske kuće sigurno su djelovale i nakon 1463, kako to proizlazi iz dubrovačkih dokumenata. Za djelovanje ostalih nemamo izričite potvrde u dokumentima. Nabrojaću ih, ne držeći se nekog posebnog redoslijeda.

Opstojnost krstjanske kuće u *Janjićima* kod Zenice, gdje je jedno vrijeme bilo i sjedište djeda, zasnjeđena je u historijskim vrelima već u početku XV stoljeća. Njezin zemljoposjed mogao je biti dosta velik, ali u tursko doba kao da krstjani na tom području nisu imali bilo kakva utjecaja. Krstjanske zemlje bile bi koncentrirane u nahiji Brod (devet lokaliteta) i u nahiji Lašva (dva lokaliteta). U defteru od 1468/69. registrirana je u nahiji Brod Krstjanska Gora sa deset porodica i četvero neženjenih, za koje nije označeno da bi pripadali krstjanima; na ove kao da jedino podsjeća toponim. U nahiji Brod, osim Krstjanske Gore, spominju se u raznim defterima iz sredine i druge polovice XVI st. ove krstjanske zemlje: u selu Boljska krstjanska baština, u Mutnici krstjanska mezra, u Siocu od krstjana napušteni vinograd, u Dusini dio jednog većeg krstjanskog obradivog zemljišta, u Banića brdu krstjanski vrt te u selu Dusini jedno krstjansko selište i zemljište Stub (?), oboje zaostalo od krstjana.

²⁰ Nije bez interesa spomenuti da se u Seonici, kao što se to običavalo diljem Bosne i Hercegovine, stalno nalazio gostinjac (musafirhana) porodice Buturović. »U starije doba ova je porodica imala tri konaka koji su bili stalno otvoreni i u svako doba primani i dočekivani musafiri (gosti). Od njih dva bila su otvorena do pred sami svjetski rat« (tj. prvi svjetski rat). U posjedu porodice Buturović nalazilo se imanje zvano Gostovljak, a porodica je uživala i pretežan dio sela Gostovići, dva kilometra od Seonice (upor. Novi Behar X, 1936, 121—123).

U nahiji Lašva krstjanske zemlje registrirane su u dva sela (od kojih je jedno Bila).

Za *Moištre*, današnje Moštre kod Visokog, zna se da je već u početku XV st. bilo sjedište djeda bosanskoga, a tu je bio i poseban gostinjac. Krstjanskom centru u *Moištrima* pripisujem posjede u nahiji Visoko i eventualno Sarajevo. Na području nahije Visoko (jedan dio posjeda u toj nahiji pripadao je vjerojatno kući u Borini) krstjanskoj kući u *Moištrima* pripadale bi krstjanska baština u selu Čemernici spomenuta u defteru od 1599, tri krstjanske mezre u selu Podvinac, od kojih se jedna zvana Dlb (Dub) spominje u defteru od 1489, a ostale dvije (Krabe i Kralupi) u defteru od 1599, te još jedna krstjanska zemlja u selu Zabšan lug (spomenuta u defterima od poslije 1534. i 1534—42). Posjedu kuće u *Moištrima* možda su pripadale i krstjanske zemlje na području nahije Sarajevo, ukoliko nisu činile posebnu cjelinu sa posebnom krstjanskom kućom. U nahiji Sarajevo spominju se mezre u selima Zucka i Bogušev u defterima iz 1599. Za sve druge krstjanske zemlje označeno je da su postali čifluci: tako su u selu Ljubogošti od zemalja koje su prema defteru iz 1489. bile napuštene od krstjana pa su ih preuzeli stanovnici sela formirana dva čifluka, a od krstjanskih zemalja nastali su također čifluci, i to u Nahorevu (defter od 1528—30. i 1540—42), Luki (gdje su od tri krstjanske njive formirani dijelovi čifluka Mustafe Ivanova i Balije Iskenderova prema defterima od 1528—30. i poslije 1534), kao i Hrasnici ili Hrančiću (gdje je čifluk bivše krstjanske porodice Alije i Husejna sinova Iljasa potjecao prema defteru od 1528—30. od krstjanskih zemalja), pa u selu Doljanima (čifluk je nekad bio krstjanina Radina prema defteru od poslije 1534) i Docu (čifluk je prema istom defteru potjecao od zemalja krstjanina Miluna).

Na području nahije Dubrovnik bila su najbrojnije u čitavoj Bosni zastupljena krstjanska sela. Nije isključeno da se ovdje nalazila i patarinska kuća. U defteru od 1468—69. upisana su krstjanska sela Brezovica, Hoćevje i Dubrovnik sa ukupno trideset i pet kuća. Prema Okićevim podacima na tom području gubi se trag krstjanskim zemljama, osim što se u defteru od 1599. spominje jedna krstjanska baština u selu Podgorica.

U selu *Borini* kraj Kiseljaka bilo bi — prema pretpostavci Pavla Anđelića — 1427. sjedište djeda »crkve bosanske«, ²¹ a to znači i krstjanska kuća. Anđelić upozoruje da je u bližoj okolini Borine »relativno mnogo posjeda Bosanske crkve«, pa navodi da se kao krstjanske zemlje u turskom defteru iz 1528—30. spominju tri čifluka u selu Toplici, jedna mezra u Višnjici, jedna baština u Podastinju i neke zemlje u Gomionici. Tim krstjanskim zemljama, koje je Anđelić naveo prema jednom Šabanovićevu članku, ²² mogle bi se s obzirom na geografsku blizinu dodati i krstjanska mezgra u Višnjici, te krstjanska zemlja na granici sela Višnjice i Gomionice. Sve se to zemljište spominje u defterima od 1528—30. i 1540—42. te u defterima iz druge polovine XVI stoljeća.

Sudeći po tome što je u registru čifluka, sastavljenom u drugoj polovici XVI st., spomenuto u *Kreševu* selište Radonje gosta, moglo bi se uzeti da se nekoć i u *Kreševu* nalazila krstjanska kuća.

²¹ Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, 1971, 360.

²² H. Šabanović, Lepenica u prvom stoljeću turske vlasti u zborniku Naučnog društva Bosne i Hercegovine »Lepenica« Sarajevo 1963, 193—207.

Na krstjansku kuću u *Podboraču* upućuju domaći izvori iz prve polovine XV stoljeća. Toj kući moglo je 1468/69. pripadati krstjansko selo *Prčkovo* (*Brčigovo*?) u nahiji *Borač*; od tih krstjanskih zemalja formiran je kasnije čifluk, kako se to vidi iz deftera od 1599. U tom posljednjem defteru navedeni su još posjedi koji podsjećaju na krstjane ovoga kraja i to baština *Radič* krstjan u *Bristnom Ustju* (nahija *Brodar*) i zemlje otkupljene od krstjana tapijom u selu *Donji Lepenac* (nahija *Borač*).

Krstjanski (patarenski) centar kraj *Goražda* spominje se u dubrovačkom dokumentu iz 1442, pa kao da je ovdje i u tursko doba stajala krstjanska kuća. Toj kući pribrajam krstjanske zemlje na područja nahije *Goražde*, *Samobor*, *Pribud* i *Osanica*. U defteru od 1468—69. ubilježeno je u nahiji *Samobor* krstjansko selo *Rastoka* sa devet kuća; ovo selo kao krstjansko egzistiralo je i 1477, pa je tada upisano sedam poimenično označenih kuća; međutim, defter od 1585. zna samo za baštine *Radojle* ili *Radile* krstjanina i baštinu *Milivoja* krstjanina. U nahiji *Goražde* spominju se u istom defteru u selu *Donji Sušnik* krstjanske baštine: baština *Radivoj* krstjanin, *Radovac* krstjanin, *Vukosav* krstjanin, *Dobrešin* krstjanin, *Milašin* krstjanin i jedna nečitljivog imena.

U nahiji *Pribud* nalazi se trag krstjanima jedini put u defteru od 1585. Ondje je zapisano da u selu *Gornja Blizna Potok* na čifluku *Hasana* i *Mahmuda* sinova *Radka* ima zemalja koje obrađuju krstjani *Vukas*, *Cvitko* i *Vukašin*.

Krstjanske zemlje u nahiji *Osanica* spominju se — prema *Okićevim* podacima — jedino u defteru od 1585. Tamo su se, u selu *Rijesoma* (?), nalazile zemlje i vinogradi *Ostojke* krstjanina, krstjana *Vukasa* i *Radosava* i *Nedeljo* (?) krstjana. U selu pak *Rašetnici* spominje se pašnjak, za koji se kaže da je nekoć bio krstjanski. U toj nahiji, u istom defteru, navode se i baštine poimenično navedenih krstjana, i to *Tripka* u selu *Strnište* te *Radešina*, *Božidara* i *Radosava Novića* (?) u selu *Donji Svinjac*.

Po tome što je u *Humskom* kod *Foče* pronađen stećak gosta *Milutina Mandić* smatra da bi ovdje morala biti i krstjanska kuća; izvjesne indicije govore da bi mjesto *Humskog* mogli uzeti kao sjedište i obližnje selo *Kunovo*, i to zato jer se ovdje u prvo tursko doba srećemo sa krstjaninom *Cvitkom* gostom. Ovoj kući pripadala bi krstjanska zemljišta na području nahije *Bistrica*, *Zagorje* i *Soko*.

U nahiji *Bistrica* upisano je u defteru od 1468—69. krstjansko selo *Milotina* sa jedanaest kuća.

U nahiji *Zagorje*, a u selu *Gornja Trnavica*, sreće se u defteru od 1585. *Krstjan Dol*.

Od posebne je važnosti spomen *Cvitka* gosta u hercegovačkom defteru od decembra 1477. Njegovo zemljište nalazilo se u selu *Kunovo* u nahiji *Soko* (sastav *Tare* i *Pive*). Već tada je to zemljište, zajedno sa zemljištem s kojim raspolažu od *Hercegovina* vremena, bilo jedan od sastavnih dijelova čifluka *Mahmuda* i njegova oca *Ratka*. *Cvitko* gost možda je identičan sa krstjaninom *Cvjetkom Radojkovićem*, koji se spominje 1466. kao jedan od pripadnika krstjanske zajednice *patarena Bjelosava* iz *Podbiograda* na *Neretvi*, a 1470. godine šalje ga gost *Radivoj* iz *Bijelega* po depozit u *Dubrovnik*.

U nahiji Soko spominju se u defteru od 1585. još dvije krstjanske baštine, jedna (sa pašnjakom) u selu Podi, a jedna u selu Suhodlak.

Selo *Stupari* u kladanjskoj općini moglo bi (prema Mandiću) biti jedno od sjedišta krstjanskih kuća; Mandić to izvodi po tome što je u njemu nađen stećak s apostolskim štapom, no koncentracija krstjanskih posjeda u tom kraju svakako više govori u prilog pretpostavci da bi ovdje negdje mogla postojati patarinska kuća. Toj kući mogle bi pripadati krstjanske zemlje u nahijama Kladanj, Olovci i Maglaj. U nahiji Kladanj registrirano je u defteru od 1599. krstjansko zemljište zvano Pribižnica (?) kod Kokorine koje su još tada posjedovali krstjani. U nahiji Olovci, a u selu Pridvorica registrirano je u razdoblju od 1489. do kraja XVI st. više krstjanskih zemalja: jedna baština, jedno selište i dva kompleksa zvana Donji i Gornji Krstjan, za koje se u defteru čitluka od 1599. kaže da ih obrađuju stanovnici sela. U istoj nahiji bila su još tri krstjanska kompleksa, i to Krstjanski gaj u samom trgu Olovci, za koji se u defteru od 1489. navodi da zajedno s trgov pripada regalu, zatim krstjansko selište u selu Križevci (spomenuto iza 1534. i 1599) te krstjanska zemlja u Dolnjem Polešiću (1534). Toj krstjanskoj kući moglo bi pripadati i krstjansko selište u selu Ričici, nahija Maglaj (godine 1528—30).

Već u početku XV st. dubrovački izvori znaju za *Ljubskovo* južno od Srebrenice, gdje se nalazila patarinska kuća, a pod »ad Glupskovo ad Patarinorum contratas« možda se razumijevaju upravo patarinski posjedi, jer ne treba zaboraviti da su se riječju »contrata« obično nazivale i naše srednjovjekovne župe (Šidak). Ti bi se posjedi mogli nalaziti u nahiji Hrtar i Osat. Još je u defteru od 1489. zabilježeno krstjansko zemin zemljište (veleposjed) u rukama krstjana i vlaha u selu Gornja Tatovnica ili Tatinica u nahiji Hrtar; isti podaci ubilježeni su i u defteru napisanom 1599. Ostalo krstjansko zemljište činile su baštine: Ratko krstjan, Radmil krstjan i Radovan krstjan u selu Starovo, nahija Hrtar, baština Radosav krstjan u selu Gornja Tatovnica u nahiji Hrtar kao i baština Vukić krstjan u Peći, zatim baština Radosav u Klokočnici i baštine krstjan Ostoja i Vladislav u selu Donji Zgunj u nahiji Osat; sve osim posljednje spomenute su u defteru od 1599, a posljednja u defteru od poslije 1534. Spomen baštine krstjana Ostoje i Vladislava u Donjem Zgunju mora izazvati našu naročitu pažnju iz razloga što je Šefik Bešlagić upravo u Zgunju pronašao stećak s natpisom »Ase leži Ostoja kr(s)tijan na Zguno«; ovaj je Ostoja vjerojatno identičan s Ostojom krstjaninom iz deftera koji je sastavljen nakon 1534.²³

III

Dok se ne objave potpuni podaci iz deftera ne može se utvrditi makar i približni broj krstjanskih posjeda, ali je očito da zemljoposjed, označen kao krstjanske zemlje, nije bio malen. Spomenuta devedeset i tri zemljišna

²³ Naše starine IX, Sarajevo 1964, 138—140. — Na mogućnost postojanja krstjanske »kuće« na tom mjestu, koja bi bila istovjetna s onom u Ljubskovu, upućuju ovi podaci: u Ostojinu natpisu nije označeno da on leži »na svom plemenitom« i sl. pa, prema tome, nije riječ o nekoj individualnoj baštini; na njegovu stečku je uklesan štap, — simbol, kako neki misle, »strojnika«; kraj Ostojina stečka smješten je stariji stećak na kojem se čita »strojnik«.

kompleksa, od kojih dvanaest otpada na krstjanska sela, ne daju dovoljno elemenata da bi se moglo procijeniti koliko je ukupno površina otpadalo na krstjanske zemlje. Značajan je podatak da je — prema Okiću — u selima označenim kao krstjanska 1468/69. živjelo sto dvadeset i šest porodica i pet neženja.

Značajno je za crkvene posjede uopće, a to vrijedi i za krstjanske zemlje, da su one po bonitetu bile u pravilu najbolje zemlje. To je konstatirao N. Filipović ističući da se opaža »da krstjani drže odlične baštine i da su vrsni obrađivači zemlje. Od kralja konfiskovane baštine krstjana redovno su odlični posjedi. Isti je slučaj sa mezrama, koje su nekada bile baštine krstjana. Mukata na takve mezre je redovno visoka. Ne rijetko bivše zemlje krstjana ulaze pod Turcima u kategoriju hassa posjeda u timarima, kao što postaju čifluci pojedinih turskih feudalaca.«²⁴ »Feudalna renta« — kaže Filipović na drugom mjestu — »od očuvanih krstjanskih kuća srazmjerno je veća nego od ostalih seljačkih gazdinstava«.²⁵

Okićev popis krstjanskih zemalja također pokazuje da su se one sastojale pretežno od obradivog zemljišta. Zanimljivo je da je u tom popisu relativno malo pašnjaka. Defteri će dati odgovor da li su i u kojoj mjeri krstjani kultivirali pčelarstvo; vosak im je bio potreban, a da li su med jeli, još je neizvjesno. Vino kao da su pili u umjerenim količinama. Okić navodi tri vinograda, a moglo bi biti i više vinograda.

Posebni značaj defterskih popisa krstjanskih zemalja jest u tome da nam omogućuju praćenje procesa dekompozicije »crkve bosanske«, do kojega je došlo naročito poslije Tomaševih mjera i zbog prilika nastalih turskim zauzećem. Upada u oči da je dobar dio krstjanskih zemalja u defterima označen kao pusta zemljišta. »Za neke se izričito kaže«, napominje N. Filipović, »da su ranije konfiskovane od bosanskog kralja i uključene u kraljeve posjede«.

Krstjanska sela — kako se to razabire iz Okićevih podataka — javljaju se samo u defterima od 1468/69. i 1477 (u nahiji Borač, Vrabac, Konac Polje, Dubrovnik, Borovac, Bistrica, Samobor i Neretva). To bi mogli biti kompaktniji zemljišni posjedi koje su vjerojatno obrađivali »krstjani kmeti« i »kmetice krstjanice«. Vrlo brzo ti posjedi sve više gube svoj raniji značaj. Imamo podatak da je npr. krstjansko selo Rastoja od devet kuća 1468/69. smanjilo broj kuća 1477. na sedam, a 1585. to više i nije krstjansko selo, već se u njemu javljaju dvije baštine, Radojla ili Radile krstjanina i Milivoja krstjanina. Još je jasniji primjer krstjanskog sela Prčkovo, nahija Borač, gdje je u defteru 1599. jednostavno registriran čifluk stvoren od krstjanskih zemalja.

Proces dezintegracije krstjanskih zemalja naročito je uočljiv u tome što se na krstjanskim zemljištima krstjani sve više potiskuju kao oni koji ih drže i obrađuju. Vrlo je vjerojatno da su ove zemlje ranije obrađivali isključivo pripadnici »crkve bosanske«. U tursko doba vidimo da te zemlje obrađuju i vlasi i islamizirano seljaštvo i ostala raja. Ipak se pri tom razlikuje situacija s jedne strane u Bosni, a s druge u Hercegovini. »U hercegovačkom defteru od 1477. godine« — kaže N. Filipović — »vidi se jasnije nego iz deftera od 1468/69. da je u Hercegovini postojao znatan broj krstjanskih skupina i da se

²⁴ Filipović, Napomene, 162.

²⁵ Filipović, Osvrt, n. d., III, 1965, str. 66.

one miješaju ne samo sa župnim seljaštvom nego i sa vlasima. Kao i u prethodnom defteru, i u ovom defteru krstjanske skupine su tretirane kao obična raja. Jedini izuzetak čini slučaj gosta Radina, kome je turska vlast priznala mulk čifluk. Ovdje su rijetki primjeri bivših zemalja krstjana, već se uvijek radi o živim krstjanima, dok se u defteru iz 1468—69. najviše spominju bivše zemlje krstjana, a za neke od njih se izričito kaže da su bile u kraljevoj ruci ili u ruci nekog feudalca.«²⁶

Naročito teško stanje zapaženo je na području Lepenice kraj Sarajeva, po svoj prilici domeni nekadašnje krstjanske kuće u Borini. Hazim Šabanović²⁷ tvrdi da je bogomila u Lepenici nestalo još prije pada Bosne. U tom pogledu je karakteristično formiranje čifluka iz nekadašnjih krstjanskih zemalja. U selu Toplici npr. bilo je, prema defteru od 1528, šest čifluka; polovica od njih nastala je od krstjanskih zemalja; jedan takav čifluk držao je spahija Nesuh sin Radičin, drugi su držala petorica muslimana, sinovi muslimana, a treći je bio u posjedu mustahfiza (čuvara tvrđave) u Kreševu i još jednog posjednika koji je stanovao na čifluku kao raja.

Proces nastanka čifluka iz krstjanskih zemalja, ako bismo ga pratili prema Okićevim podacima iz deftera u defter, dao bi ovu sliku:

Najraniji spomen čifluka koji su postali od krstjanskih zemalja bio bi prema bosanskim defterima od 1477. i 1489. na kunovskom posjedu i krstjanskim zemljištima u Ljubogošti u sarajevskoj nahiji. Poslije toga se javljaju čifluci od bivših krstjanskih zemalja u defteru od 1528—30, također u sarajevskom kraju: u selima Nahorevo, Luka i Hrasnica, pa jedan čifluk na granici Višnjice i Gomilice pokraj Kiseljaka. U istom defteru je naveden i jedan čifluk krstjanskog porijekla u selu Toplici u nahiji Visoko. Nešto malo kasnije, u defteru od poslije 1534, sreću se čifluci koji su nastali od krstjanskih zemalja, opet u istom kraju: po jedan u Docu i Doljanima u sarajevskoj nahiji te jedan na granici sela Kaoštica i Gomionica u visočkoj nahiji. Čiflučenje krstjanskih zemalja uslijedilo je dakle najranije u široj okolici Sarajeva, gdje je, kako se po svemu čini, već u prvo tursko doba zamro gotovo svaki trag »crkvi bosanskoj«.

Posljednji popisni defteri od 1585. i od 1599. kao i registri čifluka iz istog doba pružaju dalja svjedočanstva o već pretvorenim krstjanskim zemljama u čifluke. Iz tih deftera se razabire da su od nekadašnjih krstjanskih zemalja nastali čifluci u selima Gornja Blizna (nahija Pribud), Podvinac (nahija Visoko), Kreševo (od selišta Radonje gosta), Sopotnica (nahija Neretva), Selo (nahija Neretva), Skrobović (nahija Uskoplje) i dr.

U okviru dekompozicije krstjanskih posjeda može se lijepo pratiti i proces konačnog nestajanja »crkve bosanske«. Pri tom dakako neće uvijek pomoći sretanje s nazivom »krstjanska zemlja« nego jedino izričiti podatak iz kojeg se vidi da li je ili nije konkretno zemljište »u rukama krstjana«. Jer sâm naziv u pojedinim defterima može često upućivati samo na to da je određeno zemljište nekada bilo krstjansko. Takvih naziva sreće se i danas. Anđelić spominje npr. u okolini Konjica tri takva lokaliteta.²⁸ Jedino ako je u poje-

²⁶ Filipović, Napomene 151.

²⁷ Šabanović, Lepenica, 197 i 205—206.

²⁸ Glasnik Zemaljskog muzeja. Arh., N.S. XII, 1957, 195.

dinom defteru izričito označeno da je pojedino zemljište u rukama krstjana, to govori o egzistenciji pripadnika »crkve bosanske«. U istom smislu treba shvatiti i spomen bogomila, na što upozorava N. Filipović. Naime, protivno do sada općenito prihvaćenom tvrdnji da je u bosanskom narodu naziv bogomil bio nepoznat, Filipović piše da »pada u oči vrlo česta pojava imena 'bogumil', i to samo u selima, a ne u gradovima.« »Analiza pokazuje« — nastavlja on — »da se taj izraz upotrebljava i kao vlastito muško ime i kao apelativ.« »Izraz 'Bogumilsko selo' najbolje svjedoči o upotrebi izraza 'bogumil' kao apelativa za religiozni status.«²⁹

Prema podacima koje daje Okić »krstjani« se u turskim defterima spominju sve do kraja XVI stoljeća; zadnji spomen im se nalazi u defteru od 1599. Međutim, očito je da se njihov broj do tada sve više smanjivao.

Ja ću ovdje uzeti kao zemljišta živućih krstjana samo ona za koja iz Okićeva teksta nesumnjivo proizlazi da ih defteri registriraju kao zemljišta koja krstjani obrađuju. Za ostala zemljišta ubilježeno je u defterima da su krstjanska, da dakle krstjani mogu ili su mogli na njih polagati pravo, ali nije izvjesno da bi to svoje pravo i ostvarivali. Polazim od toga da su krstjani određeno zemljište i obrađivali u slučajevima gdje je Okić kod pojedinog zemljišta označio da se radi o »baštinama koje drže krstjani«, zemljištima »u rukama krstjana«, koja »pripadaju krstjanima«, taj »obrađuju krstjani«, koja su »u rukama krstjana i vojnika«, »kupljena od krstjana«, koja »uživaju«, »posjeduju« i »drže« krstjani.

Ovdje se postavlja pitanje s obzirom na krstjanska sela u defteru iz 1468/69. u tom smislu što Okić nije izričito naveo da li su u momentu popisivanja ta sela krstjani doista obrađivali. Mislim da nisu, jer Okić ističe da se samo za krstjanska sela u defteru od 1477. navode pojedinačna imena krstjana. U tom defteru se spominju dva krstjanska sela: Ribić u nahiji Borovac sa šest kuća i Rastoka u nahiji Samobor sa sedam kuća poimence navedenih krstjana. Prema ovom defteru u rukama krstjana bila je i jedna baština u selu Zaslivje u nahiji Neretva.

Slijedeći defter u kojem se nalazi spomen o živućim krstjanima jest onaj iz 1489. U njemu je upisano jedno zemljište u selu Gornja Tatinica, nahija Hrtar; drže ga krstjani i vojnici.

Posljednja dva deftera sa spomenom živih krstjana jesu hercegovački od 1585. te bosanski od 1599. Iz prvog deftera proizlazi da su krstjani 1585. imali u rukama baštinu u selu Gornji Zaporanj u nahiji Neretva, čifluk u selu Sopotnica u istoj nahiji i drugi čifluk u selu Soko u istoj nahiji, baštinu u selu Strnište, nahija Osanica, baštinu u Donjem Svinjcu u istoj nahiji i zemljište u Gornjoj Blizni, nahija Pribud. Prema bosanskom defteru, u faktičnom posjedu krstjana nalazilo se jedno zemljište u selu Pribižnica (?) kod Kukorine, nahija Kladanj, dalje zemljište koje se nalazi u rukama krstjana i vojnika u selu Gornja Tatovnica, nahija Hrtar. Zemljištem koje su krstjani obrađivali vjerojatno ne mnogo prije ovog popisa može se možda smatrati i zemljište u selu Donji Lepenac, nahija Borač, za koje je označeno da je putem tapije kupljeno od krstjana.

²⁹ Filipović, Napomene, 157.

Kao što se vidi iz ovog pregleda, krstjanske zemlje na kojima se krstjani pojavljuju nakon turskog zauzeća nalaze se u nahijama Neretva (ukupno četiri zemljišta), Osanica (dva zemljišta), Pribud (jedno zemljište), Samobor (jedno selo), Borač (jedno zemljište), Hrtar (dva zemljišta) i Kladanj (jedno zemljište).

Upada u oči važna pojedinost na koju treba posebno skrenuti pažnju. Prostor na kojem se srećemo s krstjanima vrlo je ograničen. Grō krstjanskih zemalja koje su kao takve upisane u defterima nisu se nikada našle u faktičnom posjedu krstjana. To napose vrijedi za tzv. Kraljevu zemlju, s izuzetkom bosanske nahije Neretva.

Krstjanska zemljišta s krstjanima u tursko doba prostiru se pojasom koji ide granicom Bosne prema Hercegovini, skrećući potom u srednje Podrinje, pa odatle dalje na zapad, mimoilazeći nukleus Bosne. Taj pojas čine zapravo zemlje hercega Stjepana i knezova Pavlovića. Iz toga slijedi da se nakon progona kralja Tomaša 1459. bogomili u tzv. Kraljevoj zemlji nisu nikada oporavili, osim u bosanskoj nahiji Neretva. Iako je sigurno da je nakon progona bilo na tom području dosta kriptobogomila, oni u smislu oživljavanja nekadašnje »crkve bosanske« ne pokazuju nikakvu aktivnost. Mada su krstjanska zemljišta i na tom području popisana, radilo se samo o »golom pravu« (nudum jus). Na jednom dijelu tog područja definitivno je uspostavljena turska vlast najmanje podrug decenija prije osvojenja 1463, pa ono nije ni došlo pod udar Tomaševih progona. Revitalizacija krstjana u bosanskoj Neretvi, kao prostoru na koji se protezala neposredna kraljevska vlast, može se objasniti njenim teritorijalnim naslanjanjem na bogomile u hercegovojoj zemlji.³⁰

Nema sumnje, a to pokazuju i defteri, da je u Kraljevoj zemlji »crkva bosanska« bila nekoć vrlo jaka, no u tursko doba je ona ovdje potpuno potisnuta. Mislim da je takvo stanje u najužoj vezi s procesom islamizacije.

U vezi s naprijed iznesenim postavlja se dālje pitanje: kada je nastala »crkva bosanska«?

Defteri svjedoče da su se, iako na ograničenom prostoru, krstjani održali do kraja XVI stoljeća, pa možda i prvih godina XVII stoljeća. Dosljedno tome mora se odbaciti Orbinijev navod prema kojem je bosanskih patarena nestalo već 1520.

Ja bih u prilog mišljenju da bogomila nije nestalo 1520, ili još i ranije, naveo još jedan previđen podatak. Riječ je, doduše, o Dubrovniku, ali budući da se radi o bogomilstvu, nema sumnje da su poticaji dolazili iz Bosne. Podatak donosi K. Vojnović,³¹ prema kojem je još 1550. pred inkvizicijom svjedočio katolički svećenik kako su mu neki kazivali da imaju »paterinskih knjiga«, a kada ga je sud upitao, tko su ti ljudi, otklonio je odgovor jer je to saznao pri isповijedi. Dakako, taj nam podatak ne otkriva mnogo, za razliku od svjedočanstava iz turskih deftera o egzistenciji krstjana još na kraju XVI stoljeća.

³⁰ Iz podataka u Okića ne bi se moglo zaključiti da bi na području Uskoplja — također u »Kraljevoj zemlji« — došlo do obnove bosanske crkve nakon Tomaševih persekucija. Međutim, ondje je 1470. prebivao gost Vuk Radivojević, ali se tada Uskoplje nije nalazilo u turskoj, već u vlasti Vladislava Hercegovića, koji je imao razloga da na svome području dopusti obnovu crkvene organizacije »krstjana«. S ponovnim turskim zauzimanjem Uskoplja gubi se trag djelovanju te crkve.

³¹ Rad JAZU, 121, 174.

Skrenuo bih ponovo pažnju na okolnost da su se prema turskim defterima najbrojniji posjedi najduže zadržali u nahiji Neretvi; teritorijalno naslanjala su se na Neretvu ranije brojna krstjanska sela u nahiji Vrabac, Borovac i Konac Polje, a to je sve područje u srednjem toku Neretve. Upada u oči da se radi o području za koje se vežu pripovijedanja fra Petra Bakule, dubrovačkog dopisnika »Timesa« (od 19. X 1875), fra Grge Martića, E. de Saint-Marie, Evansa, Mehmed-bega Kapetanovića-Ljubušaka, Vida Vuletića-Vukasovića i dr., koji su ostatke bogomilskog kulta u narodu nalazili upravo na tom nešto proširenom području još do u XIX stoljeće.

Teško je ipak određenije utvrditi kada je naposljetku nestalo bogomila. Njihovo kakvo takvo postojanje može se prema defterima pratiti do vremena dokada i imamo deftere, tj. do kraja XVI stoljeća. Zanimljivo je da su Hifzija Hasandedić³² i Derviš Buturović³³ došli do zaključka, prema kojem je na području srednje Neretve bogomilstvo nestalo uglavnom polovicom XVII st., islamizacijom toga kraja. Upozoravaju npr. da je jedna od džamija u Seonici sagrađena 1662—63. i da je nad ulaznim vratima imala natpis »Ja Fettah« — »O Veliki osvajaču«, pa bi taj natpis aludirao »na posvemašnje nestajanje patarenstva u dotičnom kraju prije pojave navedene džamije.«³⁴

S nestajanjem »crkve bosanske« povezana je i islamizacija.

Ovdje moram odmah istaknuti da je spomen »krstjana« u defterima, ako se shvati u smislu koncepta koji je ovdje izložen, najmanje indikativan ako je u pitanju islamizacija. Jer, ako spomen krstjanskih zemalja u turskim defterima podrazumijeva posjede »crkve bosanske«, dakle postojanje crkvene organizacije, onda tamo gdje ta organizacija postoji ima najmanje uvjeta tražiti vjersku apostaziju.

Mislim da su u tom pogledu instruktivni zaključci do kojih je N. Filipović došao, iako odbacuje ovdje izloženu tezu. On je uočio da smo svjedoci činjenice »da u najvećem broju sela gdje obitavaju krstjani nema islamizacije, ali da nailazimo na poneko takvo selo gdje su zabilježeni slučajevi islamizacije. Ni u defteru iz 1468—69. g. ni u hercegovačkom od 1477, kao ni u ostalim kasnijim defterima nije zabilježen jedan jedini slučaj islamizacije krstjana ni krstjanskih sinova...« »Ali su za to« — kaže on na drugom mjestu — »česti slučajevi islamizacije lica koja su označena kao sinovi bogumila [...]«³⁵

³² Hifzija Hasandedić, Povijest Seonice i njenih porodica, Novi Behar, Sarajevo 12, 1938—39, br. 5—6 i 7.

³³ Derviš Buturović, Svrt na nekoliko važnih pitanja iz prošlosti Nahije Neretva, Glasnik VIS-a XXXII, Sarajevo 1969, br. 3—4, 7—8, i 9—10.

³⁴ Prema Gl. Stanojeviću, Jedan pomen o kristjanima u Dalmaciji 1692. godine, Godišnjak Društva istoričara BiH XI, 1960, 273—4, ostaci bosanskih krstjana sretali bi se u Dalmaciji još potkraj XVII stoljeća. Stanojević to zaključuje iz relacije generalnog providura Aleksandra Molina od 10. V 1692, u kojoj je navedeno da u Dalmaciji osim katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti »postoji i jedna treća vrsta žalosnog stanja, tako zaslijepljena u vjeri: ima nadimak kristjani, i ne samo da su obrezani nego su u potpunosti tami i lišeni svakog pravog vjerovanja«. Slažem se s Markom Vegom (Glasnik Zemaljskog muzeja, Arh., N. S. XX, 1965, 301) da ovdje nisu u pitanju bosanski krstjani već muslimanski obraćenici na kršćanstvo, na što upućuje podatak o obrezivanju.

³⁵ Filipović, Napomena 161.

U čitavom tom kompleksu pitanja od važnosti je i ono što Filipović dalje kaže: »O prisustvu bogumila u bosanskim selima, odnosno o tome da su pojedina sela kompletno bogumilska daje također zanimljive podatke popisni defter iz 1489. godine. U prvom redu karakteristični su nazivi sela koja svoje ime izvode iz riječi gost. U nekim selima na čelu sela nalazi se gost, iza njega slijedi skupina krstjana, a iza njih dolaze obični seljaci. U takvom slučaju imamo primjere da u takvim selima nema uopšte islamizacije [...]«³⁶

Prema svemu ovome, pogotovo ako uvažimo da se iza veće ili manje vezanosti krstjanskih zemalja uz postojeće krstjane krije jača ili slabija struktura crkve, sretanje s krstjanima u defterima upućuje na zaključak da se među njima ponajmanje može tražiti oslonac u islamizaciji. Dobra organizacija ili nedostatak organizovanosti crkve bio je uvijek, pa i u slučaju bogomila, značajan faktor koji je utjecao na jačanje ili slabljenje vjerske postojanosti i privrženosti vjernika svojoj crkvi. Zato i slučajevi iz kojih se može na temelju deftera nazrijeti širenje islama u sredini krstjana teško da se odnose na krstjane-redovnike, već sigurno na krstjane kmete i kmetice. Okić je skrenuo pažnju na dva takva slučaja. U defteru od 1599. nalazi se spomen na baštinu u selu Gornja Tatovnica, nahija Hrtar, koja je pripadala Radosavu krstjaninu a obrađivao ju je njegov sin Inehan. Iz okolnosti da je Radosav imao sina može se zaključiti da je pripadao krstjanima kmetima, ali on sam nije primio islam, već njegov sin. Donekle sličnu situaciju imamo u slučaju baštine Radič krstjanina u selu Bristno Ustje, nahija Brod, koju je obrađivao Radičev brat Mustafa. Pojava, pak, brojnih očito islamiziranih seljaka na krstjanskim baštinama uslijedila je iz posebnih razloga, a nikako iz bilo kakve filijacije islama sa krstjanima.

Uzimajući u obzir stanje kakvo proizlazi iz katastarskih deftera i dosadašnje rezultate historijske nauke, mislim da je potrebno istaknuti ovo:

U srednjovjekovnoj bosanskoj državi, moglo bi se reći sve do Tomaševih progona, »crkva bosanska« je imala najjače i najšire uporište u narodu. Pred same progone pripadnika »crkve bosanske« pisao je dominikanac Nikola Barbucci iz Drača 31. maja 1459. da u bosanskom kraljevstvu maniheji čine gotovo većinu stanovništva.

Defteri također pokazuju da je organizacija »crkve bosanske« pokrivala čitavo područje koje je bilo osvojeno 1463. To se vidi po rasprostranjenim krstjanskim posjedima koji su zabilježeni na čitavoj teritoriji, mada je očigledno da se njihov najveći dio već u najranije tursko doba nije nalazio u rukama krstjana. Sudeći po podacima koje pružaju defteri »crkva bosanska« nalazila se na putu svoje definitivne likvidacije.

Za odsustvo bilo kakvih znakova života »crkve bosanske« u Kraljevoj zemlji pokušano je dati objašnjenje. Ostaje da se objasni kakvi su razlozi da je bogomilstvo na širem području vrhbosanske župe zamrlo, kako se po svemu čini, još prije Fatihova pohoda na Bosnu. Ovdje, možda, nije suvišno napomenuti da tzv. zbirni katastarski popis iz 1455, koji se odnosi na to područje, ne sadrži bilo kakve podatke o krstjanima. To se može protumačiti prije svega time što podatke o krstjanima sadrže samo tzv. detaljni popisi, a detaljni popis iz 1455. ne postoji. No moje je mišljenje da nijedan detaljan

---

³⁶ isto, 162.

popis od prije osvojenja 1463, ne bi mogao sadržavati upise o krstjanskim posjedima i to jednostavno zato što se, kako je to ranije obrazloženo, ovdje radi o privilegiju datom kasnije, od strane sultana Mehmeda II, 1463. ili 1464.

Na temelju deftera ne može se doći do zaključka da bi na području sarajevske nahije krstjani u tursko doba ikada obrađivali svoja ranija zemljišta, pa ih dakle u to doba nije bilo. Tomaševi progoni nisu mogli zahvatiti ovo područje, pa se postavlja pitanje da li je ovdje vrlo rano — još prije Fatihova dolaska — uslijedila islamizacija.

Popisni defter od 1468—69. iskazuje na tom području relativno malo islamskog stanovništva. Okić ipak skreće pažnju na pojavu u to doba brojnih »novih muslimana«, na muslimanska imena uz koja se spominju otac ili brat kao nemuslimani te na bosanska prezimena novih konvertita.³⁷ Nevjerojatno je da bi toliki broj konvertita — a radi se o ljudima na položajima i kućedomaćinima, dakle sve odraslim ljudima — primio islam svega pet godina prije. Nasuprot tome ova imena svjedoče da je islamizacija još otprilike uzela maha.

Katastarski defteri sve do osamdesetih godina XV st. ne potvrđuju, dođuše, tezu o masovnoj islamizaciji, no pri tom se ne smije izgubiti iz vida činjenica da su defteri knjige u koje su se upisivali porezni obveznici, i to samo određene kategorije. Bosansko krajište je činilo zonu sa militariziranim muslimanskim stanovništvom koje nije ni upisivano u katastarske deftere kojima raspolažemo. Sumarni defter od 1455. uz to dokazuje da se u tom najranijem turskom posjedu u prvo doba zapravo plaćao dukat na baštine o čemu su se vodile posebne porezne knjige.³⁸ Da je u Bosanskom krajištu, koje je služilo kao odskočna daska u turskim osvajačkim akcijama prema zapadu, bilo brojnije zastupljeno muslimansko stanovništvo već prije Fatihova osvojenja 1463, svjedoči postojanje znatnih vojnih kontigenata među vrhbosanskim stanovništvom koji su pritekli u pomoć opsjednutom Zvorniku 1464, pa je to dalo povoda za izdavanje muafname (oprosne povelje) muslimanima grada Sarajeva.³⁹ Muslimansko stanovništvo u sarajevskom kraju se još prije Fatihova osvojenja proširilo i na sela; u Isa-begovoj vakufnami od 1462. nalazi se, npr., spomen muslimanskog groblja kod sela Blažuja.

Prema tome, masovna pojava muslimana u defterima tek pri kraju XVI st. u isti mah ne znači da nije bilo u većem broju muslimanskog stanovništva (koje nije dolazilo u obzir da bi kao porezni obveznici bilo registrirano u defterima). Baš defteri pružaju uvjerljive dokaze da su nekoć bogomilski krajevi s mnogobrojnim krstjanskim kućama i posjedima ubrzo s pojavom turske vlasti potpuno izgubili bogomilski značaj. Većina krstjanskih zemljišta prelazi u ruke islamiziranog seljaštva i vlaha, pa ništa bjelodanije kao to ne govori o tome kako je bogomila nestalo. Ipak njihovo sasvim skromno održanje do u XVII st. upućuje na zaključak da proces islamizacije nije do kraja iskorijenio tradicije stare religije.

³⁷ Okić, n.dj., 118—119.

³⁸ Upor. H. Šabanović, Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Orijentalni institut u Sarajevu. 1964.

³⁹ Muhamed Hadžijahić. Sarajevska muafnama, Godišnjak Društva istoričara BiH XIV, 1963, 67—119.

Na kraju moglo bi se reći još i ovo:

Usvoji li se ovako koncipirana interpretacija podataka o krstjanima u turskim katastarskim defterima — koji dakle otkrivaju postojanje zemljišnih posjeda »crkve bosanske« — onda bi to bio jasan dokaz koji potkrijepljuje tezu da se »crkva bosanska« — kao što to inače biva u životu — izrodila, moglo bi se gotovo reći, u svoju pravu negaciju. Umjesto evanđeoskog siromaštva vidimo nagomilane najbolje zemljišne posjede u rukama »crkve bosanske«. Ta crkva se u posljednjoj fazi svoga djelovanja pojavljuje kao feudalna ustanova i po svom imetku. Ta crta vidljiva je i po basnoslovnom bogatstvu gosta Radina. Poneki krstjani odvajali su se od običnih vjernika i po svojoj bogatoj nošnji (sjetimo se brokata, koji je nađen u grobu gosta Milutina u Humskom kraj Foče). Zato nije ništa neobično, da je onaj dubrovački pisac, upravo pred pad Bosne, vidio negativne utjecaje koji dolaze iz Bosne u Dubrovnik u tome što bosanski krstjani imaju naročit obzir prema bogatšima koje navodno rado primaju u svoje »kuće«.40

---

⁴⁰ Josip Matasović, Tri humanista o patarenima, Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta I, 1930, 251, donosi neke podatke koji pokazuju da se pitanjem ostavljanja crkvenih imanja operiralo u propagandi što je prethodila turskom zauzeću Bosne. (Nije mi samo jasno, odakle podatak o benediktincima kojih tada u Bosni nije bilo.) Matasović doslovce piše:

»U daljem nizu podataka o zadnjim godinama patarenstva u Bosni zna se danas, da je hvarski biskup Toma priopćio papi Nikoli V god. 1448. kako su patareni u porastu i da paktiraju s Turcima (Isp. Ungedruckte Aktenstücke und archivalische Mitteilungen, No 50; Pastor, Geschichte der Päpste I, p. 841. Freiburg o. Br. 1925, 5—7 Aufl.; Papst Nikolaus V an den Bischof Thomas von Lesina, Nuntius in Bosnien). Papa je na to odredio 1450. još jednog specijalnog legata za Bosnu (Isp. Theiner, Monumenta Hungariae II, 254), jer su se ne samo patareni već i nekoji benediktinci u ono doba (1450) preteča reformacije uputili u sporazumijevanje s Turcima očekujući da će im sultan darovati samostanska imanja, kad se crkvena dobra sekulariziraju osmanlijskom okupacijom. Takve su glasine išle pred Turcima i one su također značajan prilog za povijest posljednjih dana bosanske samostalnosti. (Isp. Fr. Kayser, Papst Nikolaus V (1447—1455) und das Vordringen der Türken. Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft VI, München 1885, p. 214.)«

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb